Darinko Munić
Hrvatska akademija Znanosti i umjetnosti
Zavod za povijesne i društvene znanosti u Rijeci
Ružićeva 5, 51000 Rijeka

KASTAV I KASTAVŠTINA U DJELU MONS. DR. BOŽE MILANOVIĆA

Izvorni znanstveni članak

UDK:908(497.5Kastav)
21-05Milanović, B.

Članak rasvjetljava stajališta mons. Bože Milanovića (10. listopada 1890. – 28. prosinca 1980.) o Kastvu, Kastavštini i Kastavcima. To je prilog vrednovanja geopolitičkog područja na istočnoj obali istarskog poluotoka i rubnom prostoru do Rječine te na njemu poniklih društveno-polititičkih djelatnika u posljednjih dva stoljeća, što u svome djelu obrađuje mons. Božo Milanović. Za njega su Kastav i Kastavština integralni dio Istre, jer su Kastav i njegovi odličnici od pada Mletačke Republike do suvremenih dana usko vezani uz sudbinu Poluotoka. Dali su nemali doprinos i političko-društvenim kretanjima i događanjima Sjevernog Jadrana i Istre. Neke od tih djelatnika mons. Božo Milanović osobno je i poznavao.

"*Mojim uspomenama (1900-1976)*" dovršenim – nakon nešto više od dvije godine rada – pred sam istek 1975. godine, a objavljenim u Pazinu 1976. godine, u njegovoj 86. godini života, mons. dr. Božo Milanović (rođen 10. listopada 1890. u Kringi kod Pazina, a umro 28. prosinca 1980. u Pazinu) po vlastitim je riječima, i po prirodi stvari, priveo kraju svoje crkveno, društveno i političko djelovanje.[1] Djelovanje koje je široko i plodonosno rasprostranio diljem rodne Istre, od Kringe preko Pazina i Pazinštine do Trsta i Gorice, pa "*istočno od Učke*" do Rijeke, a i dalje.

Završnom sintagmom o naravi stvari i zahvalom Bogu[2], mons. dr. B. Milanović je kao teolog, mislilac i društveno-politički djelatnik, u znatnoj mjeri,

---

[1] Božo MILANOVIĆ, "*Moje uspomene (1900-1976)*", Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda u Pazinu i Kršćanska sadašnjost u Zagrebu, Pazin 1976., 219 str. U "*Predgovoru*" datiranom 1. siječnja 1976. u Pazinu, autor ukratko iznosi motive koji su ga 1973. naveli na pisanje svojih uspomena. Uz ostalo navodi, da je za nas "*poglavito važno poznavanje uspomena iz života pod Austrijom i Italijom i iz vremena oslobođenja*".

[2] *I s t o*, str. 213, "*90. Svršetak: Mislim da je time* /napisanim i dovršenim uspomenama – D. M./ *po naravi nastao za mene svršetak javnog djelovanja. Zahvaljujem Bogu i svima koji su mi u mojem životu pomogli u bilo čemu!*"

spoznao dosege ljudskoga bića. Time je optimistički zaključio svoju dugogodišnju djelatnost narodnoga svećenika i branitelja istarske narodne (pa i glagoljaške) crkve, njenog hrvatskog jezika, jezika ogromne većine istarskih stanovnika, posebice širokog kruga njegovih vjernika, rad duhovnika, prosvjetitelja, odgajatelja, pedagoga i pregaoca, te djelatnost pisca, urednika, marljivog znanstvenika i povjesničara. Tako je zaokružio i cjelovitosti priveo svoja dugogodišnja osobna nastojanja u rasvjetljavanju povijesne zbilje vremena prošlog, posebice suvremenih povijesnih tijekova istarskog poluotoka, kojim je i sâm dugi niz godina bio sudionikom.

Učinio je to svjesno, jer se time njegovo djelo ne završava, ne zaključuje, već dapače, ono je ostavljeno budućim, novim generacijama u baštinu na prihvaćanje, ali i preispitivanje. S brojnim podacima i vrijedim sadržajima – koji dakako, podliježu recentnim i budućim vrednovanjima – njegovo djelo nudi nove poticaje, nova tumačenja i pojašnjenja te nove pristupe u rasvjetljavanju posljednjih dvaju stoljeća istarske povijesne zbilje. To se posebno odnosi na razdoblje narodnog pokreta u Istri i na Kvarneru – prema njegovim riječima – nadasve značajnog i prijelomnog razdoblja povijesti Hrvata, Slovenaca i Talijana istarskog poluotoka. To međutim, nimalo ne umanjuje višeznačnost suživota triju etničkih grupa ostalih povijesnih razdoblja, jer se u dugostoljetnoj povijesti Istre, upravo taj suživot uvukao u svaku poru njenih povijesnih odrednica i svakodnevnog događanja.

1.

U okviru te gotovo dvostoljetne povijesne zbilje istarskog poluotoka svoju su ulogu imali Kastav i Kastavština, njeni uglednici i široki slojevi naroda, koji su tijekom dugih stoljeća sačuvali svoj hrvatski čakavski govor. Tim svojim obilježjem i nizom drugih karakteristika, Kastavci su svoje duboke tragove ostavili u cjelokupnoj povijesti Istre pa i u životu mons. dr. Bože Milanovića. Ne začuđuje stoga, da su Kastav i Kastavština – područje istočne Istre koje B. Milanović nerijetko imenuje i Liburnijom, prema njenom starom antičkom nazivu – stalno prisutni na stranicama njegova djela *"Hrvatski narodni preporod u Istri"*, knj. I. (1797.-1882.), objavljene u Pazinu 1967. godine i u knj. II. (1883.-1947.) istoga naslova, objavljene šest godina kasnije, također u Pazinu.[3]

Već je u svome uvodnom *"Pogledu na Istru"* prve knjige *"Hrvatskog narodnog preporoda u Istri"* B. Milanović naznačio zemljopisne karakteristike Poluotoka. U smislu historijiske geografije on navodi i sljedeće: *"U vrijeme Austro-Ugarske ubrajao se u Istru također otok Krk (428 km²) (sa Cresom i Lošinjem) i, istočno od Učke, Kastavština (Liburnija) do Kastva kao što i ostali*

---

[3] Božo MILANOVIĆ, *"Hrvatski narodni preporod u Istri"*, knj. I.(1797.-1882.), Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda u Pazinu, Pazin 1967., 326 str. i *"Hrvatski narodni preporod u Istri"*, knj. II.(1883.-1947.) (Dalje: *Hrvatski narodni preporod*, knj. I. ili II.), Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda u Pazinu, Pazin 1973., 673 str. Iz kronoloških naznaka na početku knjige vidljivo je da se B. Milanović odlučio na inače neuobičajenu razdiobu toga razdoblja: Od pada Venecije do smrti biskupa Jurja Dobrile (I. knjiga) te od trenutka nakon smrti biskupa Jurja Dobrile do završetka Pariske konferencije 1947. godine (II. knjiga).

dio nekadašnjega kotara Podgrad, dotično Volosko. Tako proširena Istra zapremala je 4955 km². Ćićarijska ili Kraška visoravan duga je 44 km, a visoka prosječno 800 m nad morem."[4] Prema tome, mons. B. Milanović istarski poluotok zemljopisno određuje i shvaća u njegovom povijesnom kontinuitetu odnosa i veza s obližnjim krajevima, pri čemu, dakako, nije mogao izbjeći njegovu bliskost s obližnjom Kranjskom na sjeveru, te Hrvatskom na istoku. Tu sponu, odnosno most, čini upravo Kastavština (od Brseča na jugu preko Preluke, kao prijelomne geografske točke, do desne obale Rječine na istoku), koja natkriljuje zemljopisno razmeđe te kontinuitetom povijesnog, političkog, pravnog, gospodarskog, etničkog, eklezijastičkog i kulturološkog života povijesne svakodnevice spaja i povezuje Istru sa širokim slovenskim i hrvatskim zaleđem.

Riječ je, dakle, o Liburniji čije se ime sredinom prošlog stoljeća opet[5] snažno vezuje u zajedničkom povijesnom hodu i razvoju pučanstva na području Brseča na jugoistoku, preko Mošćenica, Lovrana, Opatije i Veprinca na sjeveroistoku Istre, pa sve do Kastva i istočnih dijelova Kastavštine koji su završavali na rubnim dijelovima grada Rijeke. Pri tome, najveći je dio nekadašnje Kastavštine zemljopisno na području istočnih padina Ćićarije i Učke prema obali Kvarnerskog zaljeva, odnosno u istočnoj Istri. Drugi, prostorno nešto manji dio Kastavštine rasprostire se istočno od udoline, kojom je Ćićarija i Učka odjeljena od visoravni s Kastvom, Klanom i Halubjem, sve do gornjeg toka Rječine i Rijeke na njenom ušću. Doslovno shvaćeno, taj je dio zemljopisno izvan Istre. Međutim, zajednička dugostoljetna povijest Kastavštine i zaseban pečat što joj ga je utisnulo njeno središte Kastav, sama po sebi određuje nužnim zajedničku znanstveno-kritičku obradu i praćenje cjelokupne prošlosti te političko-crkveno-administrativne cjeline.

Ustvari, to je područje nekadašnjih istočnoistarskih kvarnerskih srednjovjekovnih komuna, koje se krajem XV. stoljeća povezuju u čvrstu administrativno političku cjelinu, sa središtem u Kastvu, po kome upravno područje i dobiva svoje ime: *Kastavska gospoštija/Signoria di Castua/Herrschaft Khestau*. Iz tog komunalnog srednjovjekovnog sklopa u XV. stoljeću izdvojena je Rijeka (*Terra Fluminis Sci Viti/St. Veit in der Stat*) sa svojim distriktom/okružjem[6],

---

[4] *I s t i, Hrvatski narodni preporod*, knj. I., n. dj., str. 7.

[5] Liburnijsko se ime u povijesnim izvorima spominjalo krajem VIII. i u prva dva desetljeća IX. stoljeća, da bi kasnije ono za dugi niz stoljeća bilo zaboravljeno, sve do prošlog stoljeća. Vidi: Franjo RAČKI, "*Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*", Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium JAZU, vol. VII., Zagrabiae 1887, npr: "*...apud Tharsaticum Liburniae civitatem*", A. 799/3, str. 300, 301; "*...Histriam, quoque et Liburniam atque Dalmatiam*", A. 813/16, str. 315, te uz ime kneza Borne.

[6] Kastavska i riječka komuna vrlo su se često sporile oko "*meja komunskih*", posebice u XVI. stoljeću. No, komune su i inače obavljale međusobna razmeđivanja, pa čak i one koje su živjele u istoj administrativno-upravnoj cjelini/jedinici (npr.: Kastav i Veprinac 1546., odnosno 1647. godine, koji zajedno s Mošćenicama čine Kastavsku gospoštiju). Naravno, komune su uvijek nastojale dokazati pravo vlasništva nad "*svojim kuntradama*", odnosno dijelovima općine. Usp.: Darinko MUNIĆ, "*Kastav u srednjem vijeku. Društveni odnosi u razvijenom srednjem vijeku*", Biblioteka Dokumenti, sv. 10, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1986., str. 47-49. Drugo dopunjeno i izmijenjeno izdanje objavio je isti izdavač u Biblioteci Fluminensia, sv. 8., 1998.

a sredinom tog istog stoljeća (nakon 1443.) Brseč, Lovran (na istočnim padinama) i Vranje (podno zapadnih padina Učke) dati su u zakup *Pazinskoj grofoviji/knežiji*. Kastavsku su gospoštiju naposlijetku činili Kastav, Veprinac i Mošćenice sa svojim komunalnim teritorijima. No i pored tih administrativno-političkih promjena pučanstvo istočne Istre, odnosno Kastavštine, neprestano je dijelilo zajedničku povijesnu sudbinu političkih, gospodarskih, crkvenih, etničkih i kulturoloških prilika.[7] Pri tome njegova je najjača spona bio hrvatski čakavski govor, izrazit – do najnovijih dana – za cijelo to geopolitičko područje. Međutim, suvremeni civilizacijski tokovi, posebno urbanizacija područja riječke, a velikim dijelom i kastavske općine, pogotovo na području Opatije i Volоskog te 1993. godine novostvorenih općina Viškovo i Matulje, smanjili su Kastavštinu, koja je naposlijetku svedena na Kastav i njegovo uže područje, te nekadašnji dio Kastavštine – Halubje.[8]

Naime, povijesno gledano, još od Devinaca (sredina XII. do konca XIV. stoljeća), preko kratkotrajne epizode Walseeovaca (malo dulje od pola stoljeća), od 1466. godine pa nadalje tijekom razvijenog srednjeg vijeka, cijelo područje istočnoistarskih kvarnerskih komuna zajedno s Rijekom, bilo je u sklopu austrijskih nasljednih zemalja. To se stanje, uz kraće epizode francuske vlasti održalo sve do 1918. godine, što znači da je za cijelo to vrijeme područje istočnog Kvarnera bilo izdvojeno iz sastava hrvatske države. Dio austrijskih nasljednih zemalja činila je i Pazinska grofovija *Mitterburger Herrschaft*, pa su ta dva administrativno-politička područja razgraničavala Austriju od lagunske Serenissime i njenog posjeda u jugoistočnoj i zapadnoj Istri. I pored velikog truda Mletačke Republike da ta područja u središnjoj i istočnoj Istri osvoji – što je početkom XVII. stoljeća rezultiralo Uskočkim ratom/Ratom za Gradišku (1615.-1617./18.) – to je područje za Mlečane ostalo neostvareni san osvajačke politike. Samo kratki, povremeni bljeskovi pomicanja granične crte, bili su gorak nadomjestak uloženom trudu u nastojanju osvajanja cijelog Poluotoka i zaokruživanja mletačkog posjeda na njemu. Ratovi i pohodi soldateske jedini su doprinos iskazali u devastaciji istarskog gospodarstva, koje se nakon njih dugo i teško oporavljalo.[9]

---

[7] Vidi npr.: Matko LAGINJA, "*Kastav grad i općina*", Tiskara Dolenc, Trst 1889. ili pretisak u *Zborniku Kastavštine*, knj. I., bez mjesta izdanja, 1978., str. 55-87; Oleg MANDIĆ, "Kastav i Kastavština u srednjem vijeku", u istom *Zborniku*, str. 23-38; Petar STRČIĆ, "Prilog političkoj povijesti Kastavšćine od 1813. do 1918. godine", isti *Zbornik*, str. 39-54; Antun GIRON, "Razvoj narodne vlasti na riječkom području od 1941. do 1945. godine", *Vjesnik istarskog arhiva*, god. 1.(32.), sv. 1.(32.), Historijski arhiv Pazin, Pazin 1991., str. 41-51.

[8] U tom smislu bilo bi vrlo zanimljivo izvršiti suvremenu uporedbu ostataka običaja i načina života na području Kastavštine (pri čemu su svakako najpoznatiji "*halubajski zvončari*"), dakle etnografsko-etnološku raščlambu sa zapisima koje je objavio Ivo Jardas. Inače, I. Jardas je svoje zapise o prikupljenoj građi Akademiji za objavljivanje predao još 1940. godine. Vidi: Ivo JARDAS, "Kastavština: Građa o narodnom životu i običajima u kastavskom govoru" u: *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena JAZU*, knj. 39, Zagreb 1957., te pretisak istoimenog naslova u "*Ivan Matetić Ronjgov – Zbornik*", sv. 3., Rijeka 1994. s predgovorima: Darinko MUNIĆ, "Kastavštini s ljubavlju", str. VII.-XVII. i Milan MOGUŠ, "Dijalektološki zapis o Jardasovoj Kastavštini", str. XIX.-XXII.

[9] Miroslav BERTOŠA, "Uskočki rat i slom istarskog gospodarstva", *Jadranski zbornik*, sv. IX./ 1973.-1975., Pula, Rijeka 1975., str. 239-286.

Nakon propasti Republike na lagunama u svibnju 1797. godine kada je abdicirao njen posljednji dužd Lodovico Manin, a potom i Napoleonskih ratova – čime započinje dvotomno djelo mons. B. Milanovića, Istra će s Kastavštinom i Pazinštinom postati dio austrijske države, te sve do kraja Prvog svjetskog rata dijeliti zajedničku povijesnu sudbinu. Iza Prvog svjetskog rata i propasti Austro-Ugarske, Kastavština će biti razdvojena nepravednom državnom granicom. Granica između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS odvojila je Kastavštinu na dva dijela. Od 1924. godine u sastavu talijanske Kvarnerske pokrajine su ove tadašnje općine: Matulji, Opatija, Lovran, Mošćenice, Klana i Jelšane, dok je ostali istočni, manji dio Kastavštine s Kastvom ostao u okviru Kraljevine SHS, kasnije Jugoslavije.[10] To je bila prva napuklina u sužavanju i smanjivanju područja Kastavštine, a slijedeći suvremene tijekove gospodarskog razvoja, posebice industrije, prometa i turizma prvotono široko područje Kastavštine, odnosno Kastavske općine još će se više suziti. Tome će doprinijeti i nagli gospodarski razvoj Rijeke, a potom i turističkih mjesta na obali – Opatije, Lovrana, Ičića.

Svršetkom Drugog svjetskog rata (1945.) Kastavština je ponovno cjelovita u okviru jedne države. To je potvrđeno odlukama Pariske mirovne konferencije 1947. godine.[11] Međutim, urbanizacija i širenje Rijeke prema zapadu i sjeveru na nekadašnje područje Kastavske komune smanjit će Kastavštinu i izmijeniti njen oblik. Pa ipak, Kastav će sa svojom obližnjom okolicom i zaseocima – kao i mjestima u Istri: Mošćenice, Brseč, Veprinac, Lovran pa i Opatija – i nadalje ostati područje čije stanovništvo, pogotovo starije i danas govori posebnom inačicom hrvatskog čakavskog govora.

2.

U svome djelu mons. B. Milanović sustavno prati povijesni proces posljenjih dvaju stoljeća istarske povijesti. To je razdoblje prožeto nastupanjem novih političkih odrednica i društvenih odnosa u razvoju istarskog poluotoka, a započinje dolaskom Francuza. Francuska okupacija sjevernog Jadrana unijela je novi, svježi građanski duh razmišljanja o ulozi države, vlasti, gospodarstva, crkve i građanskim slobodama. Međutim, francuska epizoda bila je isuviše kratka, da bi vlast u život mogla sprovesti sve tekovine novih shvaćanja života. Ta je nova shvaćanja, nakon odlaska Francuza donekle iskoristila Austrija, te je barem u

---

10 Poslije sklapanja ugovora u Rapallu (1920.) iz Rimu (1924.) između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS, Italiji su bile ustupljene ove kastavske županije: *Bregi, Breza, Brgud Mali i Veli Brgud, Jurdani, Jušići, Klana, Kućeli, Lisac, Matulji, Perinići, Pobri, Donji i Gornji Rukavac, Zvoneća, dio Škurinja (Donja Škurinja), južni dio Zameta sa željezničkom prugom (Donji Zamet), te dio Drenove (Donja Drenova).* Preostali manji dio Kastavštine ostao je u Jugoslaviji. Vidi: Antun GIRON, "Izvještaji Kotarskog Narodnooslobodilačkog odbora Kastav 1944. godine", *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* (Dalje: VHARiP), sv. XXX., Pazin-Rijeka 1988., str. 100-102.

11 Mirovna konferencija u Parizu – kojoj je kao član jugoslavenske delegacije prisustvovao mons. B. Milanović – odluke o razgraničenju između Italije i Jugoslavije donijela je 1. srpnja 1946. Njene su odredbe službeno na snagu imale stupiti 15. rujna 1947. Vidi: B. Milanović, *"Moje uspomene"*, n. dj., str. 148-149.

početnim desetljećima XIX. stoljeća podržavala neka nova strujanja u razvoju društva, premda se grčevito opirala naprednim tijekovima povijesnog razvoja.

Istovremeno, poticaji svestranijeg gospodarskog razvoja rađaju kod građanstva novi pristup u odnosu prema državi i vlasti, odnosno prema životnoj svakodnevici. Vrijeme u kome su začeta nova stajališta o vlastitom etnosu i mjestu pojedinca u njemu, razbuditi će narodni preporod u drugoj polovici XIX. stoljeća i na području Istre. Pri tome, uz borbu za materinji jezik, ravnopravno nastupaju zahtjevi za sudjelovanjem u vlasti i promicanjem svekolikog gospodarstva. U tom procesu povijesnog gibanja vidljivu je ulogu odigrao Kastav, ali jednako tako i Kastavci. Oni su svojim djelovanjem u školstvu, prosvjeti, a posebno taborom 1871. godine[12] dali snažan doprinos istarskim i otočkim Hrvatima, te obližnjim Slovencima u *"promicanju narodne stvari"*.

Rasvjetljavanje istarske povjesnice mons. B. Milanović započinje od pada Mletačke Republike (1797.). Svoja razmatranja posvećuje i području Istre *"preko Učke"*, prihvativši od samoga početka stajalište, da je povijest i jednoga i drugoga dijela Istre povezana čvrstim nitima povijesnih tijekova. Svojim se viđenjima povijesti približava tezi, da je sredina (a ustvari je to bio početak) XIX. stoljeća vrijeme kada započinje proces gašenja snage i značenja istočnoistarskih kvarnerskih komuna, odnosno *"burgova/kaštela"*: Mošćenica, Veprinca i Kastva. Kastav se tome najsnažnije i prilično uspješno odupirao (gotovo do sredine našega stoljeća). Ipak krećući se povijesno prema kraju XIX. i početku XX. stoljeća, a razvijajući se gospodarstveno, ulogu *"burgova"* na brijegu preuzet će Lovran, Opatija, za neko vrijeme Volosko i, dakako, obližnja Rijeka. Taj će proces lagano teći sve do Prvoga svjetskoga rata, pa je na razmeđi XIX. i XX. stoljeća Kastav još uvijek održavao vodeću ulogu središta u Liburniji.[13] Uspijevao je to zahvaljujući snažnoj plejadi intelektualaca i društvenih djelatnika, od kojih su najistaknutiji dr. Matko Laginja (1852.-1930.), prof. Vjekoslav Spinčić (1848.-1933.) i prof. Matko Mandić (1849.-1915.) – poznati *Kastavski ili Istarski trolist*[14].

---

[12] Petar STRČIĆ, *"Prvi tabor Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka (Rubeši u Kastavštini 1871)"*, Zavičajna biblioteka, knj. 4., Rijeka 1971., 106 str.; *I s t i*, *"Na velikoj prekretnici"*, Istra kroz stoljeća, IX. kolo, knj. 53., Čakavski sabor Pula i suizdavači, Pula 1989., str. 223 str. i Drugo dopunjeno izdanje istog naslova u *Zborniku Kastavštine*, knj. IV., Kastav 1996., 172 str. O Prvom taboru, a u svezi njegove 125. obljetnice vidi također članke Darinka Munića, Petra Strčića, Manon Giron, Antuna Girona, Diane Stolac, Tatjane Grce, Ervina Dubrovića i Albina Senčića u *Zborniku Kastavštine*, knj. V., Kastav 1997., str. 9-128. Članci su proširena priopćenja sa znanstvenog kolokvija održanog u Kastvu 18. svibnja 1996., u povodu *125. obljetnice prvog Tabora Hrvata Kastavštine, Istre, Kvarnerskog primorja i otoka.*

[13] Odražavala ga je donekle i nepravedna državna granica između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS (kasnije Jugoslavije) nakon Prvog svjetskog rata. Kastav je tada bio granični kotar prema Italiji, vrativši tako političko-administratvnu funkciju koju mu je sredinom prošlog stoljeća oduzelo Volosko. Ipak necjelovitost kotarskog područja, te svedenost Kastavštine na mnogo uže upravne okvire, potom prekinuta neposredna veza s morem, te poprilično loša kopnena veza s unutrašnjošću Jugoslavije, nisu Kastvu omogućavali neki posebni i bolji gospodarstveni napredak.

[14] Vjekoslav SPINČIĆ, *"Crtice iz hrvatske književne kulture Istre"*, Tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb 1926., 159 str. Usp. također Mirjana i Petar STRČIĆ, *"Hrvatski istarski trolist. Laginja, Mandić Spinčić"*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1996.

Uspješnom održavanju primata Kastva u Liburniji, početkom XIX. stoljeća, idu u prilog i podaci o broju stanovnika. Prema popisu stanovnika *Primorskog gubernija u Kraljevini Iliriji* iz 1818. godine u Kastavskom je kotaru (Kastav, Rukavac i *"Veprinaz oder Abbazzia"*/!/, ali bez Lipe, Klane, Brguda, Škalnice) popisano 1.983 kuće sa 10.148 duša. U Lovranskom kotaru (Brseč, Mošćenice, Lovran) taj je odnos 1.032 kuće i 4.980 ukućana. Oba su kotara u Riječkom okružju. Istovremeno Riječki kotar (Rijeka, Trsat i Grobnik) ukupno broji 2.336 kuća i 14.573 duše, dok sam grad Rijeka (*"Fiume, Plasse, Cosala, Drenova"*) – koji je od nekadašnje kastavske općine preuzeo Plase (danas Krnjevo) i dio Drenove, na popisu ima 1.024 kuće i 8.950 duša. U isto je Okružje bio uključen i središnji Pazinski kotar sa 3.616 kuća i 13.992 stanovnika, po čemu je bio jedan od većih kotareva. Tu su još Labinski kotar (Labin i Plomin s odnosom 1.170 : 4.964) i *"Belajski kotar"* (Boljun i Kršan s odnosom 1.295 : 6.121).[15] Ostali su istarski kotarevi bili uključeni u Istarsko ili Tršćansko okružje.

Prema statističkim podacima najveći je kotar na Poluotoku bio Koparski (4.194 : 19.108), a slijede ga gotovo poravnati: Vodnjanski kotar (2.162 : 10.694), Piranski (1.569 : 10.564), Motovunski (2.001 : 10.163), Rovinjski (1.446 : 10.147), dok su Buzetski, Bujski, Porečki i Pulski imali upisanih manje od 10.000 stanovnika. Pulski je kotar prema tom popisu bio najmanji sa svega 1.015 kuća i 4.371 stanovnikom. Iz popisa strše podaci o Buzetskom kotaru, koji pokazuju nesrazmjer u odnosu broja kuća i stanovnika (2.026 : 8.115) u odnosu na druge istarske kotareve, što bi moglo ukazivati na stagnaciju pučanstva.[16]

Sve se to na određeni način poklapa s razmišljanjima mons. B. Milanovića koji tvrdi da osim seljaka, *"drugog staleža među istarskim Hrvatima, izuzevši nešto malo građana u Kastvu, Voloskom, Lovranu i Vrbniku (na otoku Krku) nije bilo"*[17]. Nadalje, Kastav je uspio zadržati ulogu središta Liburnije i šireg okružja što Pazinu i nekim drugim mjestima u Istri nije uspjelo: *"Nekadašnji glavni grad Kopar izgubio je brzo nakon propasti Venecije svoju važnost. Pazin, po prirodi središte Istre i nekada punih 35 godina (1825-1860) njezin glavni grad, ostao je uvijek maleno pokrajinsko mjesto. Rovinj, podupiran od austrijske vlasti, nije postao sjedište pokrajinske vlade i sabora, nego je tu prednost morao prepustiti Poreču, a Pula, udaljena i nekada malena i zapuštena, privukla je poslije k sebi samo južni dio Istre."*[18]

Od sredine XIX. stoljeća, nekadašnja slobodna srednjovjekovna Kastavska komuna, postaje jedinstvena imovna i upravna Općina Kastav. Ona se tada sastojala od 33 županije, odnosno porezne općine. Kastavština je svedena u nešto uže područne okvire, a iz njenih su granica primjerce otpali predjeli uz obalu: Plase, dio Brguda, Preluk, Volosko, Opatija. Od 1861. pa sve do raspada Austro-

---

[15] Vjekoslav BRATULIĆ, *"Popis stanovništva* 'Primorskog gubernija' u 'Kraljevini Iliriji' iz 1818. godine", *Jadranski zbornik,* sv. X./1976. -1978., Pula-Rijeka 1978., str. 309-351.

[16] *I s t o,* sumarni podaci o istarskim kotarevima, str. 332 i 343.

[17] B. Milanović, *"Hrvatski narodni preporod"*, knj. I., n. dj., str. 124.

[18] *I s t o,* str. 122-123.

-Ugarske Monarhije 1918. godine, Kastav i Kastavština administrativno su u sastavu Markgrofovije Istre.[19]

Gospodarsku razvijenost kastavske općine i Liburnije u odnosu na ostale istarske općine, mons. B. Milanović vidi ponajprije u njenoj komunikacijskoj povezanosti s Kranjskom. Na cestu prema Ljubljani nadovezuje se suvremena cesta prema središnjoj Istri. *"Najprije je bila izgrađena cesta od Pazina preko Učke do Kastva i to god. 1785. za vrijeme cara Josipa II. zato su je službeno nazivali 'Josephina' ('Josipova', tal. 'Giuseppina')."*[20] Gradnju te ceste izborili su uporni Kastavci pobunom u vrijeme sposobnog i pouzdanog *"domaćeg"* kapetana Jurja Vlaha (1738.-1772.). *"Radilo se o tom, da iz Pazina bude probita velika državna cesta u Kranjsku. /.../ računali /su/ tu cestu provesti preko Semića, Lanišća i Žejana na Starad, kraće prema Ljubljani."*[21] Kastavsko vijeće na čelu s Jurjem Vlahom učinilo je sve u obranu svoje koristi, pa je cesta građena preko Učke prema Kastvu, a na nju je spojena cesta prema Voloskom. *"Ovu cestu učinio je sam puk."*[22] J. Vlah koji je reformama uspio ojačati kastavsku općinu ipak nije uspio dočekati potpuno dovršenje ceste, jer je ona svoju izgradnju proživljavala u nekoliko faza; godine 1740. predan je prometu dio te ceste od Boljuna do Vranja; 1762. stvoren je novi projekt na temelju kojega je cesta dovršena u Josipovo vrijeme.

U Istri je 1806. godine sagrađena *Buzetska cesta* do Cerovlja, gdje se sastala s *Jozefinskom cestom*, a godine 1838. i 1839. sagrađena je cesta Pazin-Kršan-Mošćenice-Lovran-Rijeka. Tako je Kastav, još od ranije povezan s Kranjskom (proširenje ceste Rijeka-Ljubljana obavljeno je za Karla VI. godine 1717.), bio povezan i sa središnjom Istrom, te u dva kraka s Trstom (preko Buzeta i Ćićarije). To je omogućavalo promet i trgovinu cijeloj Liburniji s kopnenim zaleđem. Na sve to nadovezat će se izgradnja pruge u drugoj polovici XIX. stoljeća, koja će povezati Rijeku i Ljubljanu preko Pivke. Dionica pruge koja je Rijeku povezivala s tršćanskom magistralom dovršena je 1873. godine, nešto prije od budimpeštanske riječke pruge (23. X. 1873.).

Uporedo sa širenjem komunikacijskih tijekova, prometa i veza razvija se i jača građanski sloj, koji početkom stoljeća zbog nedostatnog financijskog potencijala tek zakoračuje u nove gospodarske poslove. Uhodana poljoprivredna proizvodnja još je uvijek najprofitabilnija. Čak i obližnja Rijeka, koja je zbog luke i trgovine mnogo brže uhvatila ritam novih gospodarskih strujanja, još je početkom XIX. stoljeća bila okružena vinogradima.[23]

---

[19] M. Laginja, *"Kastav"*, n. dj., (reprint) u *Zborniku Kastavštine*, knj. I., 1978., str. 15-59/59-70 – stranice Zbornika nisu posebno paginirane pa se zato donose u kosim zagradama, za razliku od stare paginacije iz knjižice koja je poslužila za reprint/; Ivan DORČIĆ i Marijan TOMAŠIĆ, *"Kastav i Kastavština u prošlosti i sadašnjosti"*, Samobor 1931., str. 61-85 (Odjeljak: *Novo doba*).

[20] B. Milanović, *"Hrvatski narodni preporod"*, knj. I., n. dj., str. 110.

[21] M. Laginja, *"Kastav"*, n. dj., str. 107/82/.

[22] Na *i s t o m* mjestu, str. 107/82/.

[23] Vidi Darinko MUNIĆ, "Riječki vinogradi 1775. godine", p. o. *VHARiP*, sv. XXIX., Rijeka 1987., str. 235-272. Na području Rijeke bilo je 148 malih (*vigna picola*), 113 srednjih (*mediocre*) i 38 velikih (*grande*) vinograda – ukupno je bilo 299 vinograda.

Prateći gospodarski razvoj prema razmeđi XIX. I XX. stoljeća, uočava se međutim, njegov napredak koji je pospješen jačanjem gospodarske snage domaćeg građanstva te kasnijim ulogom stranog kapitala u Opatiji i Lovranu, kao i obližnjoj Rijeci. Tadašnja Rijeka je nakon Hrvatsko-Ugarske nagodbe (1868.) doživjela novi uzlet svoga gospodarstva, što je nužno utjecalo – u pozitivnom i negativnom smislu – na njeno bliže i dalje okružje, pa samim time i na Kastavštinu, odnosno Liburniju. Rasvjetljavajući to razdoblje do 1914. godine, mons. B. Milanović, pozabavio se i izbornim borbama pod konac stoljeća. Kastav i Kastavština pripadali su Kotaru Podgrad-Volosko, kasnije Kotaru Volosko, a od 1910. godine Volosko-Opatija. Taj su kotar činile mjesne općine: Volosko, Opatija, Lovran, Mošćenice, Veprinac, Podgrad, Jelšane, Materija i već spomenuti Kastav. Ocjenjujući svaku pojedinu općinu u okviru Kotara Volosko, ali i Istre, mons. B. Milanović zaključuje: *"Općina Kastav je bila u Istri jedna od najvećih, najbogatijih i najhrvatskija. Bila je sastavljena od 21 porezne podopćine... Ukupno je imala 13.323 stanovnika – uglavnom posve hrvatskog (po državnoj statistici god. 1910. nabrojeno je samo 12 Talijana – u Matuljima 10 i u Perinićima 2)."*[24]

Gornja se konstatacija najvećim dijelom temelji na analizi izvornika iz 1910. godine, te iznesenim podacima o životnoj svakodnevici kastavske općine tijekom XIX. i početkom XX. stoljeća. Ipak valja upozoriti na činjenicu da je upotrebljeni superlativ *"najbogatija"* isuviše subjektivno pripisan stanju u kastavskoj općini. Neosporna je činjenica, da su Kastav i njegova općina crpili svoju snagu na iskonu hrvatskog etnosa, s kojim živi zaista zanemarljiv broj Talijana, za razliku od istarskih gradova i općina, pogotovo onih na zapadnom priobalju Istre. Međutim, glede privrednog razvoja tih gradova i općina, ne bi se olako smjelo pripisivati prvenstvo kastavskoj općini i na području gospodarstva.[25] Ako se još početkom i sredinom XIX. stoljeća moglo govoriti o nejednakosti gospodarstva u Istri, to se stanje mijenjalo pa se na razmeđi dvaju posljednjih stoljeća i poboljšalo.

O prvom superlativu *"najveća"*, spomenutog zaključka bilo je već dovoljno riječi, pa punu pažnju treba posvetiti posljednjoj karakteristici zaključka – *"i najhrvatskija"*. Ta odrednica proizlazi iz samobitnosti i samostojnosti Kastavaca i realne činjenice, da su oni kroz dugi slijed stoljeća uspješno očuvali svoj karakteristični hrvatski čakavski jezik. To potvrđuju njihova pisana vrela, pa čak i jedan od najznačajnijih povijesno-pravnih spomenika – *Kastavski statut*[26]

---

[24] B. Milanović, *"Hrvatski narodni preporod"*, knj. II., n. dj., str. 253. O ostalim općinama Kotara Volosko vidi str. 248-273.

[25] *I s t i*, n. dj., knj. I., upor. IV. poglavlje *"Gospodarsko stanje"*, str. 110-118, te knj. II., VIII. poglavlje *"Gospodarstvo"*, str. 396-423. O gospodarskim karakteristikama Istre govori se također u IV. poglavlju II. knjige *"Istarski sabor"*, jer je politička borba bila ujedno i borba za životne interese općina. Upor.: *Kotar Pazin*, str. 166-189, *Pula*, 190-212, *Poreč*, 213-233 i *Kopar*, 233-247.

[26] *Zakon Grada Castua od Letta 1400*, prvi je objavio Matko Laginja pod naslovom "Kastavski ustav (1400-1661)" u zadarskom *"Pravu"*, god. I., 1873./74. u osam nastavaka. O Kastavskom statutu opširnije vidi u D. Munić, *"Kastav"*, n. dj., str. 97-108, a drugo istoimeno izdanje, str. 99-110, kao i "Prilog dataciji Kastavskog statuta" *i s t o g* autora u *"Problemi sjevernog Jadrana"*, sv. 5., Zavod za povijesne i društvene znanosti JAZU Rijeka, Zagreb 1985., str. 171-195.

– kojeg je vrhovni feudalac Kastavcima dao zapisati na njihovom materinjskom hrvatskom jeziku i pismu.

U cjelokupnom je tom očuvanju svojeg vlastitog jezika, zapaženu ulogu odigrala crkva, sa svojim narodnim svećenicima, duhovnicima i crkvenim ustanovama. Svećenici su propovijedanjem na narodnom jeziku i *"glagoljanjem"* ostavili duboke tragove u duhu i svijesti hrvatskog kastavskog puka. Inače Kastav i Liburnija, zajedno s Rijekom, stoljećima su pripadali Pulskoj biskupiji, ali godine *"1786. pripala je Rijeka senjskoj, a ostale župe tršćanskoj biskupiji."*[27] Na području je Istre crkvena organizacija izmjenjena bulom pape Lava XII. 30. lipnja 1828. kada se Pulska biskupija pripaja Porečkoj, a nešto kasnije (1832.) Koparska je biskupija sjedinjena s Tršćanskom. *"Tako su ostale u Istri samo dvije biskupije: tršćansko-koparska i porečko-pulska."*[28] U njihovom se okviru obavljala sva crkvena djelatnost. Naravno, politički slijed događanja uvjetovat će kasnije neke promjene u organizaciji istarske crkve, međutim, nezamjenjiva je stalna prisutnost narodnih svećenika – pa i u najtragičnijim trenucima povijesti međuračja i snaženja fašističke vlasti – na području Poluotoka, svećenika i duhovnika koji su veliki dio svoje djelatnosti, najčešće samoprijegorno i samozatajno posvetili prosvjećivanju pučanstva Istre.[29]

Prenošenjem znanja i obrazovanjem mladih ljudi, svećenici su stvorili podlogu za otvaranje prvih škola, u kojima su naposlijetku oni i pedagoški radili. Kastavština, međutim, u XIX. stoljeću već iza sebe ima snažnu pedagoško-prosvjetnu tradiciju. U Kastvu je – uz Pazin i Pićan – bila jedna od najstarijih škola na području nekadašnje austrijske Istre. Utemeljena 1770. godine s nastavom na njemačkom jeziku, ta će škola 1858. postati *"glavna škola"*, da bi se od 1861. u njoj nastava odvijala na materinjem, hrvatskom jeziku.[30] Nadalje, mons. B. Milanović spominje da su između 1819. i 1825. uz neke škole u Istri započele s radom škole u Lovranu i Opatiji, a u Klani 1838. godine. Ostale su proradile tek poslije 1842. godine.

Obrazovanje je nastavljano i u učiteljskoj pripravnici koja je 1874. godine otvorena u Kastvu, a potom 1877. prenesena u Vrbnik, da bi 1880. opet radila u Kastvu sve do 1921. godine. Krajem XIX. stoljeća, točnije od 1875. godine, od tri učiteljske škole radila je samo ona u Kopru. Zbog premalog broja učenika ukinute su bile škole u Trstu i Gorici. Godine 1906. prvi je tečaj hrvatskog odjeljenja iz Kopra premješten u Kastav, a šk. god. 1908./1909. već su svi tečajevi

---

27 B. Milanović, *"Hrvatski narodni preporod"*, knj. I., n. dj., str. 64.

28 *I s t i*, knj. I., n. dj., str. 64. Tada je Novigradska biskupija pripojena Tršćanskoj biskupiji. Vidi i n. dj., knj. II., *i s t o g* autora, poglavlje VI. "Crkva".

29 Jedan od njih bio je i mons. B. Milanović. Usp. *"Moje uspomene"*, n. dj., str. 44-52 i dalje.

30 Vojmir JELUŠIĆ, "Historijat škole od 1770-1945", u: *"200 godina škole Kastav (1770-1970)"*, Kastav 1970., str. 21-24; *"225 godina osnovnog školstva u Kastvu 1770.-1995. – Spomenica"*, uredio Darinko Munić, Općina Kastav, Kastav 1995.; B. Milanović, *"Hrvatski narodni preporod"*, knj. I., n. dj., str. 84, 97, 99-100.

radili u Kastvu, pa je škola bila potpuna.[31] Prvim je ravnateljem imenovan Fran Frnković (iz Drenove), a jedan od njenih najuglednijih rukovoditelja bio je Vladimir Nazor. Uz učiteljsku školu u Kastvu je još od 1885. godine djelovala stručna *"Delavska škola"*[32], koja je proradila zahvaljujući i tadašnjem općinskom tajniku dr. Matku Laginji.

Veći broj kastavskih đaka školovanje je nastavljao u obližnjoj riječkoj gimnaziji, osnovanoj još 1627. godine. U toj ustanovi, prema riječima B. Milanovića: *"Najviše je djelovao na đake u narodnom pogledu od 1849. Franjo Kurelac koji je bio ondje namješten kao profesor hrvatskog jezika."*[33] Nažalost, riječka je gimnazija doživjela 1896. godine tužnu sudbinu izgona iz grada te je premještena na Sušak. Tamo je ostala sve do iza oslobođenja Rijeke, kada 15. X. 1945. ponovno započinje s radom.[34]

"Za širenje narodne misli veoma su važne bile čitaonice. Kao prva u Istri bila je, prema primjeru hrvatskih i slovenskih čitaonica, osnovana ona u Kastvu 27. XII 1866."[35] *"Kastavska čitalnica"* nije prva čitaonica u Primorju, ali ona primat drži u Istri i na Kvarnerskim otocima, te će ubrzo za njom nicati i druge: 1867. u Velom Lošinju, 1869. u Puli, 1870. u Boljuncu, Materiji, 1871. u Vrbniku, 1872. u Voloskom, 1874. u Baški, 1875. u Puntu, 1876. u Omišlju, 1877. u Krku, 1883. u Lindaru, 1885. u Iki, 1887. u Brseču i Gračišću, 1888. u Opatiji, 1889. Sv. Petar i Šumi, 1890. u Buzetu, 1891. u Lovranu, Medulinu, Mihotićima, 1891. u Pazinu i Valturi, 1893. u Marčani, 1894. u Dubašnici i Malinskoj, 1896. u Dobrinju i Nerezinama, 1897. u Ćunskom, Ližnjanu, Pomeru i na Unijama, 1898. u Lovreču i Rovinjskom selu, 1900. u Mošćenicama i Tinjanu. Tako je do kraja XIX. stoljeća gotovo cijelo područje Istre i Kvarnerskih otoka bilo obuhvaćeno narodnim čitaonicama, koje su održavale međusobne odnose; Kastavci posebno s čitaonicama u Jelšanama, Bistrici, Voloskom, Opatiji i Lindaru. Sve su te čitaonice bile okupljališta naprednih ljudi Istre.

---

31 I. Dorčić i M. Tomašić, *"Kastav i Kastavština"*, n. dj., str. 142—144; * * * *"Pedeset godina rada Učiteljske škole u Kastvu i Rijeci, 1906-1956"*, Rijeka 1956., str. 25, 32, 34, 44-49. Rad učiteljske škole u Rijeci nastavio se još desetak godina nakon objavljivanja spomenice, no to razdoblje još nije dobilo cjeloviti prikaz, zbog čega o tim njenim najmlađim naraštajima nemamo nikakva spomena.

32 O Delavskoj školi u Kastvu vidi: * * * *"Spomenica 50-godišnjice 1885-1935 Državne stručne škole obrtoga risanja u Kastvu"*, Samobor 1936; *"Delavska škola u Kastvu"*, uredio Darinko Munić, Grad Kastav, Kastav 18. listopada 1997., 97 str.; "Delavskoj školi u spomen – Prioppćenja sa znanstvenog kolokvija o Delavskoj školi u Kastvu, 18. listopada 1997.", u: *Zbornik Kastavštine*, knj. VI., Grad Kastav, Kastav 1998., str. 9-106. Autori priloga su: Antun Giron, Manon Giron, Tatjana Grce, Vazmoslav Bačić, Darinko Munić, Irvin Lukežić i Milivoj Jelovica.

33 B. Milanović, *"Hrvatski narodni preporod"*, knj. I., n. dj., str. 308.

34 "Hrvatska gimnazija na Rijeci započela radom", *Primorski vjesnik*, Sušak, br. 215, od 19. listopada 1945., str. 3.; Vinko ANTIĆ, *"Spomen-knjiga Prve riječke hrvatske gimnazije 1627-1965"*, Rijeka 1965., str. 7-37; Vesna MUNIĆ, "Riječka gimnazija (1627.-1992.). Kratki povijesni pregled", u: *"Godišnje izvješće Prve riječke hrvatske gimnazije u Rijeci"*, Rijeka 1993., str. 10-18; Petar STRČIĆ, "Koja je prva riječka gimnazija?"; Rijeka 1992; I s t i, *"Prva gimnazija u Rijeci"*, Rijeka 1997.

35 B. Milanović, *"Hrvatski narodni preporod"*, knj. I., n. dj., str. 308. Vidi također: Vinko RUBEŠA, "Spomenica dvadesetpetgodišnjice hrvatske čitaonice u Kastvu. (*Prve hrvatske čitaonice u Istri.*)", Tiskara Dolenc u Trstu, Trst 1892.

"Čitalnica va Kastve" okupljala je odrasle članove (đaci u početku nemaju pristupa) te je razvijala široku prosvjetnu, prosvjetiteljsko-gospodarstvenu, ali i političku djelatnost. Već 1879. godine ona ima svoj orkestar, čiji začetak valja tražiti u limenoj glazbi ustanovljenoj 1850. godine. Organiziraju se zabave i predstave za građanstvo, pa je 1882. godine u Kastvu izvedena šaljiva igra M. Laginje – *"Šilo za ognjilo"*. Učenicima srednjih i viših škola bilo je dopušteno u čitaonicu dolaziti od 1875., a godinu dana ranije (1874.) u Kastvu je osnovano društvo *"Bratovšćina hrvatskih ljudi u Istri"*. Njen je zadatak bio – podupirati siromašne đake Istre u srednjim i visokim školama. *"Po zamisli osnivača u Kastvu, nije to društvo imalo biti i nije bilo kastavsko, nego sveopće istarsko društvo."*[36] Nažalost, općina za *"Bratovšćinu"* nije pokazala osobito zanimanje pa ona nije postigla potpuni uspjeh. Ipak, ona je 1875. godine izdala prvi maleni *"Koledar i ljetopis 'Bratovšćine hrvatskih ljudi u Istri' za za prijestupnu godinu 1876."*, koji je objavljen u Kraljevici (1875.).

Kastavci su u *"Čitalnici"* dolazili u dodir s literaturom i novinama. Najviše se čitala *"Naša Sloga"*. No čitaonica je bila i okupljalište, gdje se govorilo o političkim temama. Od sveslavenskih ideja, Kastavci se pomalo okreću prema južnoslavenskim stajalištima, a s namjerom da se odupru težnjama vlasti, *"da se Istra spoji s Trstom i Goričkom u jednu pokrajinu"*[37]. Time se žele oduprijeti politici talijansko-talijanaških krugova zapadne Istre.

Potaknuti taborskim pokretom (koji je iz Češke preko Kranjske dopro do Sjevernog Jadrana), Kastavci su organizirali svoj tabor. Prvi tabor istarskih i otočkih Hrvata održan je 21. svibnja 1871. na sv. Mihovilu u Rubešima, podno Kastva. Prema pisanju suvremenog tiska (*"Naša Sloga"*, ljubljanske *"Novice"*, sisački *"Branik"*) taboru je prisustvovalo oko 10.000 ljudi. Bilo je predviđeno govoriti o pet točaka – zahtjeva istarskih i otočkih Hrvata. Međutim, vlasti su zabranile govoriti o: potrebi davanja otpora u stvaranju jedne administrativne cjeline i o potrebi ujedinjenja južnih Slavena (što su bili zaključci Ljubljanske konferencije iz 1870.). Govorilo se zato samo o ostale tri točke: Ernest Jelušić, ravnatelj i predsjednik *"Čitalnice"* govorio je o zahtjevu za uvođenjem materinskog jezika u škole i urede; dr. Marijan Derenčin iz Rijeke o problemima razvoja pomorstva i privrede; a Fran Marotti, općinski poglavar i zastupnik u Istarskom saboru, o carinskoj politici, koja odvaja Kastavštinu od Rijeke, Primorja i Istre.[38] Tako, iako se na prvome taboru nije govorilo o svim točkama koje su bile predviđene, prvo je okupljanje Hrvata Istre i Primorja, te njihovih bližih susjeda iz Slovenije, imalo je snažan odjek, daleko veći i prodorniji od Drugog tabora održanog godine 1911. u Kastvu.

---

[36] B. Milanović *"Hrvatski narodni preporod"*, knj. I., str. 309; I. Dorčić i M. Tomašić, *"Kastav i Kastavština"*, n. dj., str. 69-70, a o *"Čitalnici"*, str. 65.

[37] B. Milanović, *"Hrvatski narodni preporod"*, knj. I., n. dj., str. 310.

[38] P. Strčić, *"Prvi tabor Hrvata"*, n. dj., str. 9-12 i *"Na velikoj prekretnici"*, n. dj., str. 130-132, te *"Građa"* u prilogu tih knjiga.

Ne začuđuje stoga konstatacija mons. B. Milanovića: *"Velika i imućna kastavska općina bila je 1872. god. poznata tvrđava hrvatstva."*[39] Logičan slijed tim događanjima je afera 1877. godine, kada je općini zaprijetila opasnost od Pokrajinske vlade u Poreču, koja je željela srušti tu *"tvrđavu hrvatstva"*. U Kastav je bio upućen neki Cuder, bivši garibaldinac, kao općinski komesar. Kasnije je određen za likvidatora općine jer se u njoj tobože loše gospodarilo. Međutim, Cuder nije uspio i morao se povući, a 1880. godine je i opozvan.[40] Narodnjaci su i dalje pobjeđivali na izborima, a nakon što je 1895. umro mnogogodišnji kastavski načelnik Franjo Ksaver Munić, za načelnika je 1896. godine izabran je *"pučanin"* Kazimir Jelušić. Kastavci su uspješno odbijali i odolijevali podrivavanju općine i od strane odnarođenika Ivana Krstića (1896.-1906.), koji je bio iz Arbanasa kod Zadra.[41]

Kastav je do prvog svjetskog rata ostao najznačajnijom hrvatskom općinom istočne Istre. Rat je poremetio životne tokove područja Kastavštine, koja je nakon rata – kao što je već uvodno rečeno – novom državnom granicom podijeljena u dva dijela. Tek nakon Drugog svjetskog rata, odnosno rata za oslobođenje, Kastavština je opet sjedinjena. To je konačno potvrđeno odlukama Pariske mirovne konferencije. Sticaj tih političkih okolnosti u novije vrijeme, ostavio je – pomalo i neopravdano – Kastav i Kastavštinu izvan interesa Milanovićevih djela.

3.

U svim tim događanjima, zbivanjima i povijesnim promjenama nezaobilazan je doprinos Kastavaca i ljudi iz Liburnije. Neke od njih već smo uzgredno spomenuli u okviru opisanih događaja, dok ćemo o drugima – pa makar i samim spomenom imena – reći par riječi. Sasvim je prirodno, da je mons. B. Milanović najveću pažnju posvetio *"kastavskom trolistu"*, jer je doprinos njihovih članova dr. Matka Laginje, prof. Vjekoslava Spinčića i prof. Matka Mandića povijesti toga razdoblja najupečatljiviji.

Osim toga, mons. B. Milanović dobrim je dijelom bio sudionikom te povijesti. Upravo zato i jesu vrlo značajne njegove uspomene – iako naknadno zapisane i s popriličnim odmakom vremena – na susrete s pojedinim ličnostima. S dr. Matkom Laginjom susreće se prvi puta u Beču 1918. godine, kada posjećuje bečki parlament. Međutim, vrlo je indikativan susret u Zagrebu 1920. godine, kada je mons. B. Milanović prisustvovao razgovoru Vj. Spinčića i dr. M. Laginje. Spinčić je tada pripovijedao banu Laginji zašto su Talijani ("navodno") od cijele Istre Jugoslaviji prepustili samo Kastav. *"Kad su vijećali na sjednici o granici između Italije i Jugoslavije, rekao je političar Francesco Salata: 'Čitav život sam se borio s Kastavcem Spinčićem – pa sada neka bude njemu*

---

[39] B. Milanović, *"Hrvatski narodni preporod"*, knj. II., n. dj., str. 253.

[40] *I s t o,* knj. I., str. 317-318. Usp. i Petar STRČIĆ, "Povratak u Istru. Laginja i kraj 'kuderovštine' u Kastavštini", *Dometi*, IV., 6., Rijeka 1971., str. 69-81.

[41] B. Milanović, *"Hrvatski narodni preporod"*, knj. II., n. dj., str. 255-259.

njegov Kastav, a meni čitava Istra... Dr. Laginja je na to žalosno rekao: 'Pa mogli su prepustiti Jugoslaviji i moju Klanu'."[42]

Dr. M. Laginja stao je na stranu mons. B. Milanovića 1925. godine, kada ga je zagrebački *"Obzor"* optužio kao *"rušitelja narodne fronte"*, *"denuncijanta i protunarodnog čovjeka"* u Istri. Tada je dr. M. Laginja izjavio *"da sam ja ispravan u svakom pogledu i da je stranka, koja se okuplja oko 'Pučkog prijatelja' korisnija za narod – poglavito zbog svojeg kršćansko-socijalnog programa."*[43] Do prave sudske rasprave nije ni došlo, jer su se stranke nagodile, pa je *"Obzor"* isplatio troškove suda i obeštećenje (koje je mons. B. Milanović zatim uplatio sudu na ime novčane kazne za dva seljaka iz Kringe, *"koji su bili kažnjeni zato što su hrvatski pjevali u vlaku..."*).[44]

O trećem članu *"trolista"* u svojim je uspomenama mons. B. Milanović zapisao tužnu i kratku konstataciju: *"Dne 13. V. 1915. umro je Matko Mandić, mnogogodišnji urednik 'Naše Sloge', koja je, nakon njegove smrti – već 25. V – prestala izlaziti."*[45] Na određeni način to je i ocjena Mandićevog doprinosa u izdavačkoj djelatnosti.

Ono što je posebno teško padalo mons. B. Milanoviću, bili su odlasci uvaženih hrvatskih ličnosti iz Istre. Ta nasilna napuštanja rodne grude, siromašila su *"narodnu stvar"* istarskih Hrvata. Iako se s nekima koji su morali otići, možda i nije slagao, mons. B. Milanović prihvaćao je svaki nasilni odlazak kao osobni gubitak za dobrobit hrvatske Istre, koja se našla u okvirima talijanske odnarođivačke politike.

"Naše 'Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri' prestalo je djelovati još prije prvog svjetskog rata. Matko Mandić umro je već 1915. god., a dr Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić i dr Dinko Trinajstić, odvjetnik u Pazinu, otišli su iz Istre već prije svršetka prvog svjetskog rata."[46] Neki su izdržali do iza rata, pa su tako iz Liburnije – Opatije u Jugoslaviju 1930. otišli dr. Uliks Stanger, bivši zastupnik u talijanskom parlamentu i književnik Viktor Car Emin. Uzgredno spominjemo i navod, da je s otoka Lošinja i Cresa tada otišao posljednji pop-glagoljaš Frane Krivičić, župnik iz Valuna (blizu Cresa). Naime, još se 1930. godine *"čitala misa glagoljicom u nekim mjestima na Cresu, ali potajno"*.[47]

Inače, mons. B. Milanović susreo se sa U. Stangerom i V. C. Eminom u Opatiji početkom 20-tih godina, a u svezi uređivanja *"Pučkog prijatelja"*. Primili su ga vrlo hladno, ali su se na kraju ipak složili da se *"Pučki prijatelj"* uređuje na temelju kršćanskih i narodnih načela. *"Međutim taj dogovor nije kasnije ništa koristio."*[48]

---

[42] *I s t i*, *"Moje uspomene"*, n. dj., str. 34. (O granici Italije i Jugoslavije vidi bilj. 10).

[43] *I s t o*, str. 72-73.

[44] Na *i s t o m* mjestu.

[45] *I s t o*, str. 24.

[46] *I s t o*, str. 40.

[47] *I s t o*, str. 88-89.

[48] *I s t o*, str. 59-60. O Stangeru na još nekoliko mjesta, a o Rikardu Kataliniću Jeretovu, str. 70, 73-74.

Nakon biskupa Jurja Dobrile, kome je posvetio poseban dio I. knjige *"Hrvatski narodni preporod u Istri"*, a potom i ukazivanja na značenje svekolike djelatnosti narodnog prvaka i zastupnika dr. Dinka Vitezića, mons. B. Milanović u odjeljku II. knjige – *"Narodni radnici"*[49] donosi kraće orise životopisa svećenika i profesora Vjekoslava Spinčića, odvjetnika, političara, pisca i promicatelja gospodarske i kulturne djelatnosti dr. Matka Laginje, te urednika i suradnika *"Naše Sloge"* prof. Matka Mandića. Vj. Spinčić je kao narodni zastupnik u Carevinskom vijeću u Beču – uz M. Laginju i M. Mandića – postao glavni borac za narodna prava istarskih Hrvata. Dr. M. Laginja je neko vrijeme uređivao *"Našu Slogu"* u Trstu, a zatim široko djelovao kao odvjetnik i na gospodarskom planu (*"posujilnice"*, zadruge i dr.) te u Istarskom saboru i bečkom parlamentu. Njima uz bok ide M. Mandić koji je "Našom Slogom" više desetljeća vodio Hrvate u narodnoj borbi, a to je činio u Istarskom saboru i u bečkom Carevinskom vijeću. To su samo neke odrednice njihove široke i raznovrsne djelatnosti, pri čemu je ipak najvažnije slijedeće:

"Uz taj 'trolist' odgojilo se i mnogo drugih narodnjaka i narodnih vođa, koje ćemo spominjati u ostalim poglavljima. Najviše ih se je nastanilo u Voloskom, Puli i Pazinu, u kojemu se je povećao njihov broj mnogim profesorima iz hrvatske gimnazije od 1899. godine dalje. S narodnim su prvacima širom čitave Istre marljivo surađivali premnogi hrvatski i slovenski svećenici, među kojima su također mnogi spadali u vrstu narodnih prvaka. Svima tima pridružili su se u radu hrvatski profesori na učiteljištu u Kopru, kasnije Kastvu, i u realnoj gimnaziji u Voloskom. U narodnom su radu, dakako, sudjelovali i premnogi hrvatski učitelji u Istri."[50]

Između ostalih mons. B. Milanović ističe: dr. Đuru Červara, dr. Ivana Pošćića, prof. Ivana Ivančića i dr. Matu Trinajstića u Voloskom-Opatiji, a među svećenicima: župnika Ernesta Jelušića u Kastvu, Rajmunda Jelušića u Brseču[51], blizance Matu i Ivana Bastijana, suradnike *"Naše Sloge"* – Mate je pisao i uređivao, a Ivan koji se bavio slikarstvom, oslikavao je list[52]. Spominje i mons. Antuna Ellnera, rođenog u Moravskoj, a župnika u Poljanama, Veprincu i Kastvu[53], Miju Laginja, svećenika u Zvonećoj, Veprincu i Kastvu te predsjednika *"Bratovšćine hrvatskih ljudi u Istri"*[54], zatim Kazimira Mandića neko vrijeme župnika u Sovinjaku, kojeg su napadali odnarođeni talijanaši[55], Antuna Puža, tajnika *"Čitalnice"* i blagajnika *"Bratovšćine"*, župnika u Rukavcu i Mošćenicama[56], Franju Ravnika, rođenog u Breznici (Slovenija), kratko vrijeme zastupnika u Istarskom saboru te urednika prvog hrvatskog glasila u Istri – kalendara *"Is-*

---

[49] *I s t i*, *"Hrvatski narodni preporod"*, knj. II., n. dj., str. 32-33.

[50] *I s t o*, str. 32.

[51] *I s t o*, str. 33, 307.

[52] *I s t o*, str. 303, 456, te knj. I., 225, 251, 280-282 i dr.

[53] *I s t o*, knj. II., str. 306.

[54] *I s t o*, str. 308.

[55] *I s t o*, str. 308.

[56] *I s t o*, str. 309.

tran"[57]. Mons. B. Milanović govori o Antunu Spinčiću, župniku u Umagu, Pazinu, Mošćenicama i dekanu u Kastvu, koji je, pored mnogih svećenika pripadao Dobrilinom krugu, te bio izabran i u Istarski sabor.[58] Nadalje, spominje Vinka Zamlića, župnika u Veprincu i Voloskom, zastupnika Istarskog sabora te imenovanog člana Pokrajinskoga školskoga vijeća za Istru[59], o Jakovu Volčiću, Slovencu koji je dao veliki doprinos očuvanju naših pisanih povijesnih vrela, pogotovo dok je službovao u Kastvu i Veprincu[60]. Veliki broj tih svećenika bio je neposredno vezan uz djelatnost biskupa Jurja Dobrile.

Svojim su duhovnim radom doprinos dali i Franjo Čerčić, župnik u Lovranu, Andrija Marot, kapelan u Kastvu, Jakov Marčelja u Lanišću, te Ivan Fiamin i Antun Rubeša.[61] Od Kastavaca valja još spomenuti Josipa Vlaha, zastupnika istočne Istre u bečkom parlamentu[62], te Martina Vlaha, kastavskog načelnika, koji je 1852. uzaludno tražio da Kastav umjesto Voloskoga postane sjedište kotara, kao što je bio do 1827. godine.[63] Iz obitelji Vlah bio je i Vjekoslav, župnik i dekan u Kastvu[64]. Naposlijetku, u krugu oko *"Naše Sloge"*, koju su uglavnom uređivali Kastavci – dr. M. Laginja, M. Bastijan, M. Mandić – treba spomenuti i dr. Antuna Dukića, koji je *"Našu Slogu"* uređivao 1882. do početka 1883. godine.[65]

Svi ti uglednici i neimari svojom su djelatnošću i ljubavlju prema Istri utkali dio sebe i svojih života duboko u pore istarskoga vremena prošlog, u protekla dva stoljeća. Od kapetana austrijske vojske Josipa Lazarića, navodno rodom iz Mošćenica, koji je pod komandom generala Lavala Nugenta krenuo protiv Francuza[66] u oslobađanje Liburnije, a zatim preko Učke i u Istru, stalna je nazočnost stanovnika istočne Istre i Kastavaca u povijesti Istre. Dug je popis istaknutih pojedinaca koje je mons. B. Milanović unio u svoje djelo. Spominjući tu ratnu epizodu iz 1813. godine on navodi da su se mnogi Kastavci odazvali pozivu Lavala Nugenta (koga oni zovu *Nižan*) i pristupili njegovim vojnim redovima. Koliko je dug popis poznatih pojedinaca, još bi mnogo dulji bio popis običnih ljudi, koji su jednostavno živjeli svoj život na području istočnoistarskih kvarnerskih općina. Sve to na određeni način nije u svome djelu zanemario mons. Božo Milanović.

---

[57] *I s t o*, str. 309.

[58] *I s t o*, str. 310. Uspor. I. knj., n. dj., str. 270, 272, 281, 305.

[59] *I s t o*, str. 311. Uspor. I. knj., n. dj., str. 225, 305.

[60] *I s t o*, knj. I., str. 108 i dalje, te poseban odjeljak *"5. Zanimanje za istarske narodne pjesme i Jakov Volčić"*, str. 189-191. Vidi također: *"Jakob Volčić in njegovo delo/Jakov Volčić in njegovo djelo"*, Zbornik prispevkov in gradiva/Zbornik priloga i građe, Pazin-Ljubljana 1988.; Darinko MUNIĆ, "Doprinos Jakova Volčića očuvanju starih zakona srednjovjekovnih kvarnerskih komuna" u naprijed spomenutom *Zborniku*, str. 45-50.

[61] B. Milanović, *"Hrvatski narodni preporod"*, knj. I., n. dj., str. 184.

[62] *I s t o*, knj. I., str. 170-174.

[63] *I s t o*, str. 176-177.

[64] *I s t o*, str. 305.

[65] *I s t o*, str. 281.

[66] *I s t o*, str. 44-47, 48-51.

Svoj rad temeljio je dijelom na izvorima, a dijelom na literarnim predlošcima. U pisanome djelu mons. Bože Milanovića stalno je prisutna snažna nit duhovnosti, što je sasvim razumljivo s obzirom na habitus samoga pisca. Zato je to djelo ujedno i povijest katoličke crkve i crkvenih institucija u Istri, odnosno Kastva i Kastavštine u proteklih stoljeće i pol istarske povijesne zbilje.

4.

Naposlijetku, vratimo se ishodištu naših razmatranja o Kastvu, Kastavštini i Kastavcima u djelu mons. Bože Milanovića.

Raščlamba jednog djela/opusa na njegove sastavne segmente nije nikada najpodesniji način stvaranja cjelovitog stajališta o tome djelu. Ipak i takve su analize pojedinačnih odrednica nekog djela potrebne i nužne, jer one znače korak dalje u ustanovljavanju vrijednosti pojedinog djela. Nadalje, te su raščlambe ukaznica za iznalaženje novih putova u znanstveno-kritičnoj obradi pojedinih povijesnih pitanja, problema ili pak cijelih razdoblja te tako i nov doprinos znanstveno-istraživačkom radu.

Mons. Božo Milanović svoj je rad započeo u vrijeme, kada se kod nas javlja drugi naraštaj povijesničara Istre i općenito Zapadne Hrvatske, a prvi koji je obrazovan na hrvatskim fakultetima. Rad tog naraštaja nastavlja se na znanstveno-istraživačku djelatnost generacije stasale prije Drugog svjetskog rata. Svojim radom mons. B. Milanović je zajedno s još nekolicinom drugih povjesničara, koji su nakon Drugog svjetskog rata pristupili istraživanju povijesti vlastitoga naroda, utirao put budućim naraštajima mladih znanstvenika. Mons. B. Milanović bio je veliki erudita, a svoje je znanje crpio i iz djela talijanske historiografije, povijesnih izvora i suvremenih izvora (poglavito – iz tiska), ali i na temelju iskustava prikupljenih iz neposredne životne svakodnevice. Svojim mislima, razmišljanjima i stajalištima iskazao je svoje viđenje prošlosti. Sasvim je prirodno da se pritom ponajviše zadržao na značenju Crkve i njene uloge koja je u svim tim zbivanjima doista bila velika. Slažući svoj povijesni mozaik – koji mi ovom prilikom razlažemo po segmentima, a u nastojanju što boljeg razumijevanju njegova djela – mons. B. Milanović zadužio nas je svojim osobenim pristupom i tumačenjem povijesne zbilje Istre, od pada Mletačke Republike do gotovo najnovijih dana, odnosno za razdoblje burnih 150 godina (1797.-1947.) povijesnog trajanja istarskog vremena prošlog.

SAŽETAK

Kastav i Kastavština u djelu mons. dr. Bože Milanovića

U članku se analiziraju stajališta veoma istaknutog hrvatskog svećenika Istre, pisca i političara mons. dr. Bože Milanovića (1890.-1980.) o Kastvu, kastavskoj općini, Kastavštini i Kastavcima u njegovom djelu *"Hrvatski narodni preporod u Istri"*, knj. I (1797.-1882.) i knj. II (1883.-1947.). Polazeći od naznake zemljopisnog položaja Kastva i Kastavštine, na rubnom području Istre i predjela što Riječki zaljev veže s unutrašnjošću, uvažavaju se njegova stajališta o zasebnosti geopolitičkih karakteristika Kastva. Ukazuje se na značenje Kastavštine te djelomično cijele istarske Liburnije u spletu povijesnog hoda Istre od početka XIX. do sredine XX. stoljeća. Raščlanjuje se zatim njegovo viđenje toga područja u političkim, pravnim, društvenim, gospodarskim, etničkim, eklezijastičkim i kulturološkim odrednicama istarskog vremena prošlog u razdoblju od 1797. do 1947., dakle od pada Mletačke Republike, razdobalja Austrije, Austro-Ugarske, Kraljevine Italije i početka druge (komunističke) Jugoslavije, kada je Kastavština prvi put nakon dugog niza stoljeća ponovno ukorporirana u maticu domovinu Hrvatsku.

Poseban je dio namjenjen kastavskim djelatnicima, naročito u okviru hrvatskog narodnog preporoda. Na prvome mjestu ukazano je na dr. Matka Laginju, prof. Vjekoslava Spinčića i prof. Matka Mandića, poznatih kao *"Istarski/Kastavski trolist"* - voditelje preporoda i pokreta Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka od 80-ih godina XIX. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata. Uz njih se spominju uglednici proizašli iz kruga *"Naše Sloge"* (član vodstva istarskih Hrvata od 80-ih godina Mate Bastian te slikar Ive Bastian), odvjetnik dr. Antun Dukić. Tu su i kastavski odličnici okupljeni oko *"Čitalnice"*, osnovane 1866. godine, kao prve takve institucije u pokrajini.

Poneka se stajališta mons. B. Milanovića potkrepljuju i izvodima iz njegova djela *"Moje uspomene (1900-1976)"*. Time se zaokružuje cjelovitost uvida u njegova stajališta *"o Kastvu kao najvećoj, najbogatijoj i najhrvatskijoj općini Istre"* s kraja XIX. stoljeća.